

بسمه تعالی

نقش خداابوری در روابط اجتماعی

پژوهشگران: مریم مسلم پور، سیده امل موسوی، آمنه جرفی، ماندانا صالحی، فهیمه کعب عمیر^۱

استاد راهنما: سرکار خانم حکیمه سلامی

چکیده:

خداابوری در کلی‌ترین حالت، به معنای باور به وجود حداقل یک خدا و الهه می‌باشد. حقیقتی که دین‌شناسان و دین‌باوران به آن رسیده‌اند، این است که دین از مقوله‌هایی است که در تمام شئون زندگی انسان دخیل است و مدعی است از جزئی‌ترین تا کلی‌ترین نکات زندگی بشر را مورد هدف قرار داده و در جهت ارائه‌ی بهترین راهکارها برای زندگی اوست. خداابوری به عنوان اولین و محوری‌ترین اعتقاد دینی، نه تنها سبب رشد فردی و تأثیرات شخصی بر فرد می‌شود، بلکه می‌تواند سبب تکامل اجتماعی و تعدیل روابط اجتماعی در جامعه‌ی خداپاور شود. به عنوان نمونه؛ خداابوری سبب عدالت اجتماعی، تکریم انسان توسط هم‌نوع خود، عدالت اقتصادی، آزادی عقیده و نیز ایجاد امید و می‌گردد. در قرآن، نمونه‌های زیادی در رابطه با توصیه‌های اجتماعی براساس خداابوری به انسان‌ها یادآوری شده است. هرچند باید به این نکته اشاره شود که قرآن، براساس فطرت اجتماعی بودن انسان، این دستورالعمل‌های انسانی را بیان کرده است.

واژگان کلیدی:

روابط اجتماعی، خداابوری، فطرت، عدالت اجتماعی، عدالت.

^۱ - دانش پژوهان سطح سه رشته کلام با گرایش امامت، آموزش عالی حوزوی الزهرا (س) - اهواز.

مقدمه :

خداوند باتوجه به آیه مبارکه " فِطَرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا " ، برخی ویژگی ها را به عنوان فطرت در انسان به ودیعه گذاشته است ، تا در زندگی اجتماعی اوموثر باشند . دو چیزی که در فطرت انسان بسیار روشن و مشهود است ، خداباوری و دیگری روحیه ی اجتماعی اوست . انسان ، زمانی که به مبداء هستی ، اعتقاد کامل داشته باشد ، در این صورت سعی می کند در اجتماع تلاش کند تا آنجا که بتواند رضایت این مبداء هستی را به خود جلب کند و از آن جا که می داند یکی از راه های کسب رضایت خداوند ، سعی او در ایجاد روابط حسنه با انسان ها در اجتماع است ، بیش ترین همت خود را در این راه به کار میگیرد و نه تنها سعی در رساندن خود به سعادت و کمال غایی می کند ، بلکه تلاش خود را برای مدد رساندن به سایر افراد اجتماع به کار خواهد گرفت . تلاش های انسان در این راستا باعث ؛ رعایت حقوق دیگران ، ایجاد امنیت اجتماعی و فکری ، امنیت و ... در اجتماع میگردد . پس انسان در این راه از موجودی خودخواه به موجودی دگرخواه عروج پیدا می کند که بهترین نتیجه از این تلاش است . براساس دیدگاه خداباوری ، باید تمام انسان ها از سعادت های دنیوی و اخروی در کنارهم به صورت یکسان و براساس استعداد حقیقی که خداوند به آنها داده است برسند . زیرساخت همه خوبی ها ایمان به خدا و زیرساخت همه بدی ها فراموشی خدا است. بر اساس تفکر قرآنی اگر یک ساخت فکری در توحید پی ریزی نشود نمی توانیم جامعه دینی تشکیل دهیم و در این صورت یا نظام دینی محقق نخواهد شد و یا اگر هم نظام دینی محقق بشود کارایی لازم را نخواهد داشت.

۱- مفهوم خداباوری

ایمان به خداوند، زندگی را به سمت امور معنوی و متعالی جهت می‌بخشد، و شور و شوق حرکت و تلاش را در انسان افزایش می‌دهد. داستایوفسکی می‌گوید: «اگر خدا نباشد هرکاری مجاز می‌شود»^۱. یعنی در نبود خدا هیچ محدودیتی توجیه خردمندانه نخواهد داشت. قرآن هم سلامت نهادهای فردی و اجتماعی و روح قوانین آنها را مبتنی بر خداباوری و دین باوری دانسته است. خداوند برای اینکه آدم‌ها پایبند به حوزه‌های اخلاق و روابط انسانی خود بشوند بر توحید تأکید کرده است. ایمان به وجود خداوند حکیم و توانا موجب می‌شود، تا جهان را هدف دار بدانیم. هدف آفرینش، کمال و سعادت انسان است. پس نظم جهان به گونه‌ای است که مانع کمال و سعادت انسان نمی‌شود چرا که خداوند تمامی لوازم عالم را به استخدام انسان در آورده است. این اعتقاد موجب آرامش و اطمینان در انسان می‌شود. انسان با امید به آینده ضمن تلاش به سوی کمال حرکت می‌کند، چرا که اعتقاد و باور مذهبی، به عنوان اصلی ترین نیاز انسان معرفی می‌شود. نیاز به یافتن مسیر درست، فهم و برقراری ارتباط و اتصال به مبدا وجودی، فهم غایت و هدف زیست و نقش آدمی در این جهان، چگونگی ارتباطات آدمیان و نحوه برخورد و کنش انسان از جمله نیازهایی هستند که مذهب تنها پاسخ‌گوی آنها است، چون زمانی به نیاز وی پاسخ روشن و قطعی داده می‌شود، که در مرحله قبل از پاسخ، شناسایی نیازها به درستی و روشنی صورت پذیرفته باشد و در این راستا، ایمان و باور به خداست که طبعاً دید مثبتی به انسان در مقابل نظام کلی هستی و قوانین حاکم بر آن می‌دهد.

از این رو؛ خداوند برنامه‌ای (دین) که راهنما و راهگشاست را برای انسان عرضه کرده است. همچنین بر اساس میزان حضور این برنامه در زندگی فردی و اجتماعی انسان، میزان ایمان او به مبدا و برنامه ارائه شده از سوی خداوند تعیین می‌شود، چرا که ایمان یعنی تصدیق کردن کسی و در انقیاد او در آمدن، معرفی شده است. از راههای خداشناسی؛ فطرت، توجه به نظام هستی و قانون علیت می‌باشد^۲. در فصل بعد به آثار خداباوری در روابط اجتماعی و فردی پرداخته می‌شود.

^۱ - الکسیس کارل، راه و رسم زندگی و یا تفکراتی درباره زندگی، ص ۱۶۹، ترجمه: مهرداد مهرین، نشر آریان، تهران ۱۳۷۵ ش.

^۲ - کاظم محمدی، یاد خدا، تجلی ذکر در آینه وحی، ص ۴۹، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۱ ش.

۲- آثار خدااباوری در روابط اجتماعی

۲-۱. دستیابی به هدایت الهی :

یکی از نتایج خدااباوری در اجتماع ، هدایت اجتماع به سوی افعال حسنه و سعادت اخروی و عبادت خداوند یکتاست ، تا آن جا که هدف خداوند در ارسال انبیا به سوی جامعه ای که در آن زندگی میکردند این است که آن ها را به عبادت او راهنمایی کنند . سعادت دنیوی و اخروی هر بنده یی در گرو تقویت خداشناسی و خدااباوری اوست که از تک تک افراد جامعه قابل انتقال به روابط اجتماعی می باشد . در واقع ایمان به خدا، زندگی را به سمت امور معنوی و متعالی سوق می دهد و شور و شوق حرکت و تلاش را در انسان افزایش میدهد و این در صورتی است که همه ی انسان های اجتماع این حس خدااباوری را درک کنند و این تنها در صورتی ممکن است که در جامعه ی انسانی ، انسان ها هدایت گر همدیگر به این باور باشند ، یعنی خود را مسئول در تقویت این حس بدانند . قابل ذکر است که ، روابط و ارتباطات اجتماعی هنگامی می توانند یک جامعه را هدایت کنند که بر مبنای قوانینی عادلانه تنظیم شده و افراد، عدالت را در این قوانین جاری ببینند. پس دین علاوه بر مباحث فردی توجه خاصی نیز به زندگی و روابط اجتماعی معطوف می کند. تا آن جا که بخش اعظمی از قوانین و مقررات دینی ناظر به اعمال و روابط اجتماعی آدمیان با یکدیگر است . مثل اصل تشریع نماز به جماعت یا نماز جمعه ، جهاد، حج، تعاون، پرداخت وجوهات شرعی و...^۱

۲-۲. امیدواری :

ایمان به خداوند موجب تقویت باور ، هدف دار بودن جهان میشود وهدف آفرینش ، چیزی جز کمال و سعادت مخلوق نیست . پس این اعتقاد، سبب آرامش و اطمینان در اجتماع می شود و امید به آینده ی روشن را افزایش می دهد و به تبع ، همین امید است که حرکت و تلاش را برای کمال یابی افزایش می دهد . انسان خدااباور در اثر شکست های ظاهری نا امید نمیگردد زیرا خدا را ناظر بر اعمال خویش می داند و معتقد به عدل خداوند است . باور به اینکه خداوند برای همه ی انسان های گناه کار ، عقوبت های دنیوی و اخروی معین می کند و برای انسان های شایسته ، پاداش های دنیوی و اخروی را وعده می دهد ، حس عدالت را در اجتماع تقویت می کند . در همان حال ، امید و نگاه امیدوارانه را برای انسان های شایسته و در جهت انجام کارهای شایسته ی بیشتر تقویت می کند . مصداق این بیان ، آیاتی از قرآن است که خداوند ، بابت تمسخر نیکوکاران توسط گناهکاران ، از آنها دلجویی میکند و وعده میدهد که پیروزی نهایی با حزب الله است^۲ . فرد

^۱ - همان ، ص ۹۱ .

^۲ - مائده ۵۶ .

امیدوار بر این اعتقاد است که وسایل رشد و ترقی او به صورت کامل مهیا است، یعنی اگر نتواند گام های سعادت را در راه تکامل خویش بردارد، مقصر خود اوست. این اعتقاد و اندیشه است که او را با امیدواری به آینده ای درخشان به حرکت وا می دارد .

۳-۲. عدم تفاخر :

تفاخر از ریشه «ف-خ-ر»^۱ به معنای فخر فروختن، خود بزرگ بینی، به خویش بالیدن می باشد . واژه تفاخر در قرآن کریم فقط یک بار در آیه ۲۰ سوره حدید در وصف زندگی دنیا به کار رفته است. تفاخر به امور مادی نظیر مال، جاه، حسب و نسب و زیبایی گفته میشود که از سستهای رایج در میان عرب جاهلی بود. به هر روی، فخر فروشی به شرافت و بزرگی پدران، اصل و نسب و قبیله به سبب شهرت یا هرگونه امتیاز دنیوی در آیات و احادیث فراوانی مذمت و پدیده جاهلی دانسته و از آن نهی شده است: آیه شریفه «فَإِذَا قُضِيَتْ مِنْكُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ» و آیاتی دیگر برای جلوگیری از این فرهنگ جاهلی فرود آمده است که هر ساله بعد از اعمال حج انجام می گرفت . این پدیده آن قدر خطرناک است که در دعاهای معصومان(ع) از آن به خدا پناه برده شده و از او خواسته شده است تا انسان را از ابتلای به آن نگه دارد. در آیات و روایات؛ جهل و نادانی، کم ظرفیتی و کوته فکری، گذر از گرفتاری و سختی و رسیدن به ناز و نعمت و آسایش، بی خردی و عدم تعقل، فزونی مال و فرزند و خویشان و هواداران، قدرت ، حسب و نسب، موقعیت اجتماعی، حمیت و تعصب ، حماقت و کم ارزشی از علل و زمینه های تفاخر دانسته شده اند. تفاخر و تکبر پیوند نزدیکی با هم دارند و در واقع، تفاخر بعضی از اقسام تکبر است. قرآن ، کفر و انکار دعوت انبیا و معاد و غفلت از آن ، محرومیت از محبت خدا و نداشتن یار و یاور در برابر خداوند، همراهی و دوستی شیطان، رعایت نکردن حقوق دوستان، خویشاوندان، پدر و مادر، یتیمان، مسکینان و در راه واماندگان، تحقیر مردم و بی اعتنائی به عزت و کرامت آنها و را از پیامدهای خودستایی دانسته اند.

از مهم ترین راهکارهای درمان علمی مفاخره عبارت است از: توجه به توحید در ذات و صفات و ناتوانی و مغلوب بودن انسان و سایر موجودات در برابر ذات پروردگار ، خودآگاهی و درک این حقیقت که انسان از پست ترین چیزها یعنی خاک و نطفه آفریده شده است و سرانجام به پست ترین چیزها یعنی مردار بدل می شود و نیز بسیار ناتوان است و نفع و ضرر، مرگ و زندگی و حشر و نشرش در اختیارش نیست و پس از مرگ باید در برابر تک تک کردارش پاسخگو باشد و هیچ از سرنوشتش باخبر نیست ، یاد قبر، قیامت و این حقیقت که

^۱ - ابن منظور ، محمد بن مکرم ، لسان العرب ، ج ۵، ص ۴۸، «فخر» ، دار صدر ، چاپ سوم ، ۱۴۱۴ ق .

۸-۲. برقراری عدالت اجتماعی :

عدالت اجتماعی یکی از دلالت‌های مفهوم عدالت است که منظور از آن تخصیص «منصفانه‌ی» منابع در یک جامعه است. به این معنا قانون باید به سطح قابل قبولی از عدالت واقعی و رسمی دست یابد و باید توزیع منصفانه‌ی منابع و برابر فرصت‌ها را تضمین کند. عدالت اجتماعی از مفاهیم مقدس و والایی است که قرآن کریم آن را به عنوان یکی از هدفهای بعثت انبیاء بیان فرموده است. در قرآن با صراحت به برقراری عدل در میان انسانها اشاره می‌کند. خداوند در آیه‌ی می‌فرماید: «ما فرستادگان خودمان را با دلایل روشن فرستادیم.^۱» میزان، یعنی قوانین و مقررات عادلانه، برای آنکه همه‌ی افراد بشر به عدالت رفتار کنند و اصل عدالت در میان بشر برقرار گردد. بنابراین، مسأله‌ی برقراری عدالت، آن هم با مقیاس بشریت، هدف اصلی و مشترک عمومی همه‌ی انبیاء بوده است.^۲ امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «عدل در اجتماع به منزله‌ی پایه‌های ساختمان است و احسان از نظر اجتماع به منزله‌ی رنگ‌آمیزی و نقاشی و زینت ساختمان است. اول باید پایه درست باشد بعد نوبت به زینت و رنگ‌آمیزی و نقاشی می‌رسد. اگر «خانه از پای‌بست ویران است»^۳. در نتیجه؛ بهره‌گیری همه‌ی انسان‌های جامعه بر اساس محورهای خدا باوری از تمامی موقعیت‌ها و مناصب اجتماعی اعم از اشتغال و تحصیل بصورت یکسان نیز باعث نمود عدالت علوی در اجتماع می‌شود.

۹-۲. مسئولیت‌پذیری انسان :

به طور کلی مسئولیت‌پذیری یعنی قابلیت پذیرش و به عهده گرفتن کاری که از کسی خواسته شده است، البته مسئولیت با وظیفه تفاوت دارد، وظیفه کاری است که یک نفر به دیگری محول می‌کند و باید حتما انجام بگیرد. اما وقتی از کسی خواسته می‌شود مسئولیتی را بپذیرد، باید برای او کاملاً مشخص شود موضوع درخواست چیست و در برابر به عهده گرفتن آن، چه چیزی به دست می‌آورد. نکته بسیار مهم درباره مسئولیت این است که اجباری برای پذیرش درخواست وجود نداشته و در واقع مسئولیت، انتخابی آگاهانه است، درست مثل قراردادی نانوشته که همه اجزای آن برای طرفین مشخص است. به طور کلی می‌توان دو نوع مسئولیت‌پذیری را مشخص کرد: مسئولیت‌پذیری شخصی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی. حضرت علی (ع) درباره مسئولیت‌پذیری انسان به عنوان یکی از آثار خدا باوری چنین می‌فرماید: «آنچه را بندگان در شب و روزشان به جا می‌آورند، بر خداوند سبحان پوشیده نیست. به کوچک‌ترین کارشان آگاه و به کردارشان دانا و محیط است. اعضای شما گواهان و اندامتان، لشکرها و فرمانبران و اندیشه‌ها، تان، دیده‌بانان او هستند و نهان‌های شما نزد او آشکار است.»

^۱ - حدید ۲۵.

^۲ - سیری در سیره ائمه اطهار مطهری، ص ۱۴.

^۳ - وسائل الشیعه الی تفاسیل مسائل الشریعه، حر عاملی، ج ۴، ص ۷۹.

۱۰-۲. ایجاد تقوای الهی :

قوا در لغت به معنای حفظ و نگه داری و بازداشتن خویش، از خطر است و تفاوت نمی کند که آن خطر چه باشد. اما وقتی سخن از تقوای الهی است، یعنی خود نگه داری و کنترل نفس از امیال و غرائز نفسانی در این جا سخن از کسانی است که در زمینه مسائل دینی و معنوی احساس خطر می کنند. تقوا که از والاترین کمالات معنوی است. می توان گفت که با توجه به آیات و روایات، گمان نمی رود، در تمام هستی سرمایه ای برای انسان ثمربخش تر از تقوا باشد، تقوا قلعه محکمی است که هر کس به آن راه یابد، به کمال واقعی و به هدف از خلقت انسان می رسد، و هدف از ارسال پیامبران و نازل کردن کتابهای آسمانی این بوده که بشر راه سعادت خویش را پیدا کند و با جدیت آن راه را بپیماید تا به غرض اصلی خلقت که رسیدن به رحمت بی پایان، در جهان آخرت است نائل گردد. بنابراین آنچه که تأثیر بیشتری در رسیدن به این هدف دارد، از اهمیت بیشتری برخوردار است و روشن است که در رسیدن به این هدف، هیچ عاملی به اندازه تقوا نیست. برای رسیدن به تقوا لازم است، انسان در بعضی امور تفکر و تدبیر نماید و اعمالی را انجام دهد تا این ملکه گرانبها و ارزشمند را در وجود خود حاکم گرداند که در اینجا به چهار راه اشاره می شود^۱ :

الف : تقوا و آینده نگری: توجه به اینکه تقوا توشه آینده انسان است و حکم عقل به اینکه باید برای آینده تلاش کرد، حبّ ذات، انسان را وادار می کند که در پی تحصیل آنچه برای آینده بی نهایت او، مفید است برآید، از این جهت قرآن کریم می فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده اید از خدا بپرهیزید، و باید هر کس بنگرد که برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده است.» امام علی - علیه السلام - می فرماید: «همانا که تقوا در این دنیا برای تو پناهگاه است و بعد از مرگ سعادت می باشد.»^۲

ب: تقوا و نگرش به فوائد آن : تقوا فایده های دنیوی و اخروی زیادی دارد که توجه و دقت در آنها، آدمی را برای بدست آوردن ملکه تقوا آماده تر می کند. بعضی از فایده های تقوا عبارتند از:

۱) تقوا موجب گشایش در روزی می شود، چنانکه در آیه مبارکه آمده است: «هر کس تقوای الهی پیشه کند خداوند راه نجاتی برای او فراهم می کند و او را از جایی که گمان ندارد روزی می دهد»^۳

^۱ - ابراهیم، امینی، خود سازی و تزکیه نفس، ص ۱۱۴، انتشارات شفق، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ش.

^۲ - وسائل الشیعة الی تفاسیل مسائل الشریعة، حرعاملی، ج ۴، ص ۴۷.

^۳ - طلاق ۳.

۲) تقوا موجب نزول برکات زمین و آسمان و نیز آسان شدن امور زندگی می شود. خداوند می فرماید: «اگر اهل شهرها و آبادیها ایمان می آوردند و تقوا پیشه می کردند، برکات آسمان و زمین را بر آنها می گشودیم»^۱.

۳) تقوا و در محضر خدا بودن: راه دیگر برای کسب تقوی توجه به آگاهی خداوند بر اعمال و رفتار انسان است. خداوند می فرماید: «تقوای الهی پیشه کنید که خداوند از آنچه انجام می دهید آگاه است»^۲.

^۱ - اعراف ۹۶.

^۲ - حشر ۱۸.

نتیجه :

از منظر قرآن اگر دین و خدا باوری از اندیشه بشر حذف شود دیگر هیچ ضمانتی برای زندگی اخلاقی و معیشت اخلاقی انسان‌ها وجود نخواهد داشت. انسان با ایمان با توجه به ولایت خداوند نسبت به کلیت نظام هستی و قوانین حاکم بر آن خوشبین می باشد و برنامه ارائه شده از سوی مبدء را به عنوان آخرین و بهترین قانون پذیرا می گردد. از دیگر مسیری که در زندگی انسان با ایمان ایجاد می شود امیدواری است امیدواری به اینکه مسیر الهی مسیر درستی بوده و به کثری و اعوجاجی مسیرهای انسانی نمی ماند و تنها از این نکته ناشی می شود که: انسان به موجودی که حرکت او را جهت بخشیده و تنظیم می کند، اعتقاد داشته و عنصر توکل را قرین ایمان واقعی و حقیقی خود در نظر می گیرد. آرامش روانی که از جانب دین نصیب انسان می گردد به دو جهت است: ابتدا، فطرت انسان پس از دستیابی به خواسته خداجویی، آرام و قرار نمی گیرد. میل و کششی در انسان به ودیعه نهاده شده تا به سوی میل فطری خود حرکت و تلاش نماید و انسان نیز به گزین است، پس رسیدن به هر خواسته ای، نمی تواند جای آن را بگیرد، به همین خاطر، انسانی که یاد خدا را در دل خویش جای دهد و ارتباط روحی میان خود و خدا برقرار کند. دوم، از آن جهت است که فرد مؤمن با توکل و اعتماد به خدا و دل بستن به لطف و عنایت او، هرگز یاس و ناامیدی را به دل خویش راه نمی دهد. دین علاوه بر آموزه های عبادی و فردی آموزه های اجتماعی را نیز جزء موارد تشریعی خود قرار داده است و با توجه به این که انسان مانوس با تبعیت و جامعه می باشد، جزئی از اجزاء اجتماع برزگ است و انسان دیندار خاصه این اجتماعی بودن را بیشتر درک میکند. جامعه دینی جامعه ای است که اهتمام و برنامه ریزی لازم را برای رویش و گسترش اندیشه دینی دارد. روی اصل توحید و قیامت باوری و وحی تأکید دارد. جمع شدن این سه عنصر باهم باعث می شود که اندیشه اسلامی شکل بگیرد و اندیشه اسلامی باعث می شود که جامعه اسلامی شکل بگیرد. کار نظام سیاسی مدیریت جامعه بر اساس مکتبی است که آن جامعه به آن مکتب اعتقاد دارد. اگر اندیشه اسلامی آنطور که شایسته و بایسته است در جامعه ما تدوین می شد یا نهادینه شود چالش ها و مشکلات کمتری حاکمان ما پیدا می کردند. اگر امروز بحث بومی سازی و تولید علم مطرح می شود در حقیقت بازگشت به اصول و مبانی تفکر اسلامی است که بایستی بازخوانی و بازسازی شوند و بر اساس آنها روابط اجتماعی و نظام تربیتی و آموزشی و سیاسی ما شکل بگیرد.

منابع وماخذ :

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- (۱) ابن منظور، محمد بن مکرم ، لسان العرب ، دار صدر ، چاپ سوم ، ۱۴۱۴ ق .
- (۲) حرعاملی ، محمد بن حسن، وسائل الشیعۀ الی تفاسیل مسائل الشریعۀ ، نشر مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث ، چاپ سوم ، قم ۱۴۱۴ ق .
- (۳) امینی، ابراهیم، خود سازی و تزکیه نفس، انتشارات شفق، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ش .
- (۴) آمدی ، عبدالواحد ، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم ، نشر مکتبه الاسلامی قم . بی تا.
- (۵) دهخدا ، علی اکبر ، لغت نامه دهخدا، نشر دانشگاه تهران ، ۱۳۸۳ ش .
- (۶) کارل، الکسیس راه و رسم زندگی و یا تفکراتی درباره زندگی، ترجمه: مهرداد مهرین، تهران، آریان، ۱۳۷۵ ش .
- (۷) کاتوزیان، ناصر، مبانی حقوق عمومی، تهران، نشر دادگستر، اول، ۱۳۷۷ ش.
- (۸) مکارم شیرازی ناصر، تفسیر نمونه، قرن: پانزدهم، ناشر: دار الکتب الإسلامیة-مکان چاپ: تهران-سال چاپ: ۱۳۷۴ ش.
- (۹) محمدی، کاظم یاد خدا، تجلی ذکر در آینه وحی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱ ش .
- (۱۰) مطهری، مرتضی ، سیری در سیره ائمه اطهار نشر صدرا تهران ۱۳۶۸ ش .
- (۱۱) معادی خواه ، عبدالمجید , فرهنگ آفتاب ، نشر ذره ، تهران ۱۳۸۶ ش .